प्रथमः भागः

२.सप्तविभक्तिश्लोकाः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

रामो राजमणिः सदा विजयते **रामं** रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमूः **रामाय** तस्मै नमः ।
रामान्नास्ति परायणं परतरं **रामस्य** दासोऽस्म्यहम्
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे **हे राम** ! मामुद्धर ॥

प्रश्नाः

१. उपरितनश्लोकस्य विशेषता का ?

२. उपरितनश्लोके का विभक्तिः नास्ति ?

३. एकैकः छात्रः एकां विभक्तिम् उपयुज्य एकं वाक्यं वदन्तु ।

© SCERT not to be republished

उद्देश्यम्

* विभिन्नश्लोकैः संस्कृतभाषाध्ययने अभिरुचेः उत्पादनम् ।
* संस्कृत-सरलतायाः निरूपणपुरस्सरं भावविनिमयसम्पादनम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।

२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।

३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगाहनम् अभिवर्धयन्तु ।

सत्यं माता पिता ज्ञानं धर्मो भ्राता दया सखा ।
शान्तिः पत्नी क्षमा पुत्रः षडेते मम बान्धवाः ॥ १ ॥

★ पद्माकरं दिनकरो विकचं करोति
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम् ।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
सन्तः स्वयं परहिते विहिताभियोगाः ॥ २ ॥

★ श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन ।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ३ ॥

श्रीमन् नृसिंहविभवे गरुडध्वजाय
तापत्रयोपशमनाय भवौषधाय ।
तृष्णारिवृश्चिकजलाग्निभुजङ्गरोग-
क्लेशव्ययाय हरये गुरवे नमस्ते ॥ ४ ॥

★ कर्पूरादपि कैरवादपि दलत्कुन्दादपि स्वर्णदी-
कल्लोलादपि केतकादपि गलत्कान्ताट्टगन्तादपि ।
दूरोन्मुक्तकलङ्कशङ्करशिरश्शीतांशुखण्डादपि
श्वेताभिस्तव कीर्तिभिर्धवलिता सप्तार्णवा मेदिनी ॥
॥५॥

© SCERT not to be republished

★ ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजिता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ ६ ॥

★ विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरतिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ७ ॥

हे गोपालक ! हे कृपाजलनिधे ! हे सिन्धुकन्यापते !
हे कंसान्तक ! हे गजेन्द्रकरुणापारीण ! हे माधव !
हे रामानुज ! हे जगत्त्रयगुरो ! हे पुण्डरीकाक्ष ! मां
हे गोपीजननाथ ! पालय परं जानामि न त्वां विना ॥ ८ ॥

संस्कृतं मे प्रिया भाषा संस्कृतं चिन्तयाम्यहम्
संस्कृतेन सदा वच्मि संस्कृताय च जीवनम् ।
संस्कृतान्मे स्थितं सर्वं संस्कृतस्य व्रती सदा
संस्कृते मे दृढा भक्तिः हे संस्कृत ! नमोऽस्तु ते ॥ ९ ॥

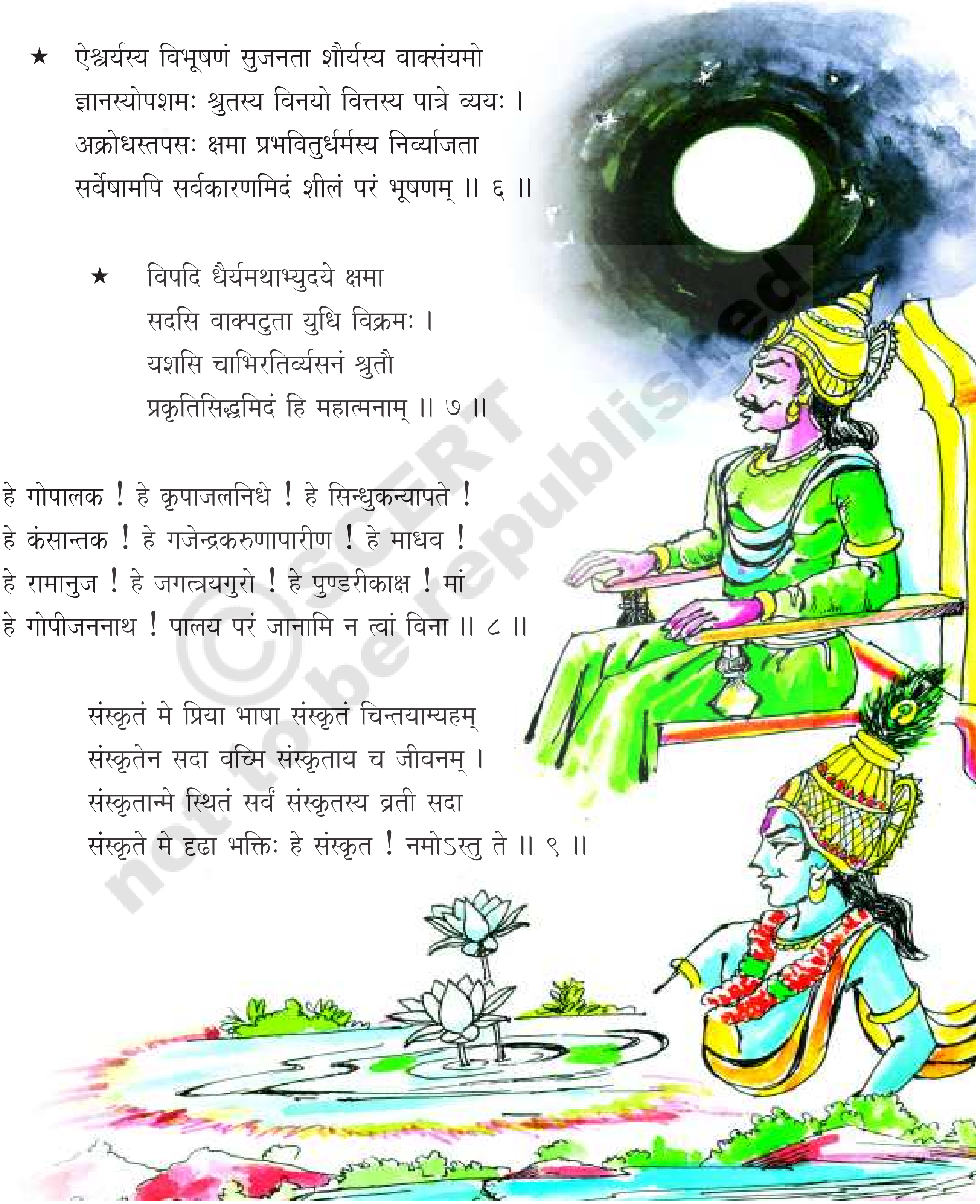

© SCERT not to be republished

भावाः -

१. सत्यं मातृसदृशं, ज्ञानं पितृसदृशं, धर्मः भ्रातृसदृशः, दया एव सखासदृशी, शान्तिः पत्नीसदृशी, क्षमा पुत्रसदृशी । इत्थमेते षट् मम बान्धवाः।

२. सूर्यः सरसि स्थितानि कमलानि विकासयति । चन्द्रः कैरवचक्रवालं विकासयति । अयाचितोऽपि मेघः जलं ददाति । तथैव सज्जनाः परोपकारे मग्नाः भवन्ति ।

३. श्रोत्रं शास्त्रश्रवणेन विभाति न तु कुण्डलेन, पाणिः दानेन विभाति न तु कङ्कणेन, तथैव करुणापराणां महात्मनां कायः परोपकारेणैव विभाति न तु चन्दनेन ।

४. श्रीमते, सर्वव्यापकाय, गरुडध्वजाय, तापत्रयनिवारकाय, पुनर्जन्मनिवारकाय, तृष्णाशत्रुवृश्चिकजलाग्निसर्परोगैः प्राप्यमाणकष्टनिवारकाय विष्णुरूपाय गुरवे नृसिंहाय नमः।

५. हे राजन् ! तव धवलिता कीर्तिः कर्पूरात् अपि, कैरवपुष्पादपि कुन्दपुष्पादपि, गङ्गायाः कल्लोलफेनादपि, शङ्करशिरश्शीतांशुचन्द्रस्य खण्डादपि (एतेभ्यः धवलितपदार्थेभ्यः) अतिशयेन धवलतया तव कीर्त्या एषा सप्तसमुद्रयुक्ता पृथिवी वर्तते ।

६. ऐश्वर्यस्य अलङ्कारः सज्जनता, शूरतायाः अलङ्कारः वाङ्नियन्त्रणम्, ज्ञानस्य अलङ्कारः शान्तिः, शास्त्रश्रवणस्य अलङ्कारः विनयशीलता, धनस्य अलङ्कारः सत्पात्रे व्ययीकरणं, तपसः भूषणं क्रोधराहित्यम्, उन्नतेः भूषणं क्षमाशीलता, धर्मस्य भूषणं निष्कपटता, इत्थमेतेषां सर्वेषां कारणं शीलमेव परमोत्तमं भूषणं वर्तते।

७. विपत्तौ धैर्यं, उन्नतौ क्षमाशीलता, सभायां वचनपटुत्वं, युद्धे पराक्रमप्रदर्शनं, प्रसिद्धौ निर्लिप्तता, सच्छास्त्रश्रवणे प्रवृत्तिः, इत्यादयो गुणाः महात्मसु जन्मसिद्धाः एव भवन्ति ।

८. हे गोपालक ! हे कृपाजलनिधे ! हे विष्णो ! हे कंसान्तक ! हे गजेन्द्रसंरक्षक ! हे माधव ! हे रामानुज! हे जगत्त्रयगुरो ! हे पुण्डरीकाक्ष ! हे गोपीजननाथ ! मां पालय अहं त्वां विना अन्यं न जानामि ।

९. संस्कृतं मम प्रिया भाषा वर्तते । संस्कृतस्य चिन्तनं करोमि । अहं सदा संस्कृतेनैव भाषणं करोमि । मम जीवनं संस्कृताय एव । संस्कृतादेव मम सर्वं प्राप्तम्, अहं सर्वदा संस्कृतव्रती । संस्कृते एव मम दृढा भक्तिः वर्तते, अतः हे संस्कृत ! तुभ्यं नमः।

एतानि कुर्वन्तु

I. शृण्वन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

अ) पाठे कति श्लोकाः सन्ति ?

आ) विभक्तयः कति सन्ति ? ताः काः?

इ) सप्तविभक्तियुक्तमेकं श्लोकं वदन्तु ?

ई) एकः छात्रः विभक्तिं पृच्छतु । अपरः तद्विभक्तियुक्तं श्लोकं पठतु ।

उ) श्लोकानां भावान् वदन्तु ।

ऊ) एकः श्लोकं पठतु । अन्यः भावं वदतु ।

© SCERT not to be republished

II. पठन्तु, अवगच्छन्तु व्यक्तीकुर्वन्तु ।

अ) अधः दत्तक्रमेण निर्दिष्टानि विभक्तिसूचकानि पदानि लिखन्तु ।

	श्लोकः	विभक्तिः	पदानि
उदा-	प्रथमः	प्रथमा	माता, पिता, सत्यं........

आ) अधः दत्तानि पदानि कां विभक्तिं सूचयन्तीति लिखन्तु ।

उदा- श्रोत्रं - प्रथमा

१. विभवे - ....
२. तापत्रयोपशमनाय - ....
३. कर्पूरात् - ....
४. विपदि - ....
५. पात्रे - ....
६. चन्द्रः - ....
७. गुरवे - ....
८. विक्रमः - ....
९. बान्धवाः - ....
१०. हे गोपालक ! - ....

इ) अधः दत्तानां विभक्तीनां समुचितश्लोकपादं चित्वा लिखन्तु ।

१. चतुर्थी
२. षष्ठी
३. तृतीया
४. सप्तमी

ई) पाठं पठित्वा अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि लिखन्तु ।

१. षट् बान्धवाः के ?
२. करुणापराणां कायः केन विभाति ?
३. परोपकाराय के किं कुर्वन्ति ?
४. महात्मनां प्रकृतिसिद्धाः गुणाः के ?

© SCERT not to be republished

III. स्वीयरचना

(अ) अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. ''ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता'' इत्यमुं श्लोकम् अधिकृत्य पञ्च वाक्यानि लिखन्तु ।

२. ''सत्यं माता पिता ज्ञानम्'' इत्यस्मिन् श्लोके एते षड् मम बान्धवाः इत्युक्तं कविना । एतस्मिन् विषये स्वीयाभिप्रायं पञ्चवाक्यैः लिखन्तु ।

३. श्लोके ''शौर्यस्य वाक्संयमः'' इति विषयं कथं समर्थयति ?

(आ) अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. सज्जनाः परेषां हितं कुर्वन्ति इति विषयमधिकृत्य उदाहरणपुरस्सरं दशवाक्यानि लिखन्तु ?

२. ''करुणापराणां कायः परोपकारेण विभाति'' इत्युक्तम् । तादृशान् जनान् भवन्तः स्वग्रामे वा नगरे वा दृष्टवन्तः चेत् तानुद्दिश्य दशवाक्यानि लिखन्तु ?

©SCERT not to be republished

IV. पदजालाभिवृद्धिः

(अ) श्लोकं पठन्तु ।

कृष्णो रक्षतु नो जगत्त्रयगुरुः कृष्णं नमस्याम्यहम्
कृष्णेनामरशत्रवो विनिहताः कृष्णाय तस्मै नमः ।
कृष्णादेव समुत्थितं जगदिदं कृष्णस्य दासोऽस्म्यहम्
कृष्णे तिष्ठति सर्वमेतदखिलं हे कृष्ण ! रक्षस्व माम् ॥

१. अधः दत्तानि पदानि समुचितविभक्तिभिः योजयन्तु ।

पदानि	विभक्तयः
कृष्णः	
कृष्णेन	षष्ठी
जगत्त्रयगुरुः	द्वितीया
कृष्णं	तृतीया
अमरशत्रवः	प्रथमा
कृष्णाय	चतुर्थी
कृष्णात्	पञ्चमी
दासः	सप्तमी
कृष्णस्य	सम्बोधनप्रथमा
कृष्णे	हे कृष्ण !
अखिलं	

२. कोष्ठके दत्तानि पदानि उपयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयित्वा श्लोकस्य भावं लिखन्तु

अहं, माम्, नमः, जगत्, कृष्णात्, त्रायस्व, त्रिलोकानां, कृष्णेन, कृष्णे

.............गुरुः श्रीकृष्णः ....रक्षतु । .... कृष्णं नमामि । ....राक्षसाः हताः। तस्मै कृष्णाय .... । ....एव इदं............समुत्थितमभवत् । अहं कृष्णस्य दासोऽस्मि । ....सर्वं तिष्ठति । हे कृष्ण ! ....माम् ।

आ) कविताशब्दस्य सर्वासु विभक्तिषु रूपाणि ज्ञात्वा तैः अधः दत्तानि रिक्तस्थानानि पूरयित्वा नूतनवाक्यानि रचयन्तु ।

१. .... पुष्पाणि आनयतु ।

२. .... सखी जयलक्ष्मीः ।

३. .... कुत्र गच्छति ?

४. .... अम्बा आह्वयति ।

५. .... सख्यः विश्वसन्ति ।

६. .... प्रसादं ददातु ।

७. .... विना अहं न गच्छामि ।

© SCERT not to be republished

V. सर्जनात्मकता

(अ) अधः दत्तेषु अंशेषु एकं गृहीत्वा तत्सम्बद्धाम् एकां कथां लिखन्तु ।

१. सन्तः स्वयं परहिते विहिताभियोगाः ।

२. प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ।

३. करुणापराणां कायः परोपकारेण विभाति ।

४. शीलं परं भूषणम् ।

(आ) अधः दत्तम् अनुच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

కలిసి కూర్చున్నా, స్నేహం చేసినా, మైత్రిగా ఉన్నా, పోట్లాడినా మరేమి చేసినా మంచి వాళ్ళతోనే కాని చెడ్డవాళ్ళతో ఎటువంటి సంబంధం పెట్టుకోవద్దు. మంచి వాళ్ళ మనస్సు ఎలా ఉంటుందో అలానే మాట ఉంటుంది. వారి మాటను బట్టి వారి పని కూడా ఉంటుంది. ఇలా మనసు, మాట, పనులు ఈ మూడూ ఒకే విధంగా కలవారు సాధుపురుషులు.

VI. प्रशंसा

भवतः विद्यालये काचन बालिका प्रतिदिनं प्रार्थनायाम् एकं संस्कृतश्लोकं वदति । तस्याः एतत्कौशलमुद्दिश्य भवतः अभिप्रायः कः ?

VII. भाषांशाः

(अ) अधः दत्तं वाक्यद्वयं पठन्तु । विवरणम् अवगच्छन्तु ।

(१) शारदा अमन्दमन्दहासमुखी

(२) सुन्दरदरहासवदनानि

- अत्र वाक्यद्वये द्विवारमागतानि पदानि कानि ?
- प्रथमवाक्ये मन्दशब्दस्य द्वितीयवाक्ये दरशब्दस्य च आवृत्तिः दृश्यते । अत्र मन्द-दर पदे अव्यवधानतया आगते ।
- तयोः समानपदयोः अर्थः अपि भिन्नः एव ।

★ यत्र हलां समुदायः अर्थभेदेन अव्यवधानतया प्रयुज्यते, तत्र छेकानुप्रासालङ्कारः भवति ।

(आ) अधः दत्तस्य वाक्यस्य अलङ्कारनिरूपणं कुर्वन्तु ।

अनाथनाथसर्वज्ञ गीर्वाणगणवन्दित !

परियोजनाकार्यम्

१. **वात्सल्यादभयप्रदानसमयादार्तार्तिनिर्वापणात्**
औदार्यादघशोषणादगणितश्रेयःपदप्रापणात् ।
सेव्यः श्रीपतिरेक एव जगतामेतेऽभवन्साक्षिणः
प्रह्लादश्च विभीषणश्च करिराट् पाञ्चाल्यहल्या ध्रुवः ॥

अत्र षण्णां कथानां निरूपणमस्ति । ताः कथाः काः इति ज्ञात्वा आगच्छन्तु कक्ष्यायां वदन्तु ।

२. एकैकस्याः विभक्तेः श्लोकद्वयं सङ्गृह्य भित्तिपत्रे लिखित्वा आनयन्तु ।

स्वीयमूल्याङ्कनम्

	आम्	न
१. श्लोकानां भावं वक्तुं शक्नोमि ।		
२. कठिनशब्दान् धारालतया पठितुं शक्नोमि ।		
३. श्लोकस्थविभक्तिपदानि लक्षयितुं शक्नोमि ।		
४. मातृभाषया दत्तम् अनुच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवादं कर्तुं शक्नोमि ।		

© SCERT not to be republished